

# בין פילוסופים למתפלספים: על קיומו של זרם יהודי בעל אידאולוגיה הכופרת בשמירת מצוות בימי הביניים

שלום צדיק

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ימי הביניים כרגיל מתוארים כ"עידן של אמונה", זמן שבו הדת שלטה על חיי החברה יותר מאשר בתקופה הקודמת (העת העתיקה) או בעת החדשה. הדבר נכון כפליים כאשר מודבר ביהדות, שהייתה מוגדרת על פי הדת לכל הפחות עד אמצע המאה ה-15.<sup>1</sup> למרות שיש הרבה אמת בגישה רווחת זו, שליטה זו לא הייתה מוחלטת. כבר הצביעו חוקרים<sup>2</sup> על קיומו של זרם לא דתי מקרב האסלם. מטרת מאמר זה היא להצביע על קיומו של זרם דומה בקרב היהדות הספרדית במאה ה-14 ולנתח את העמדות הרווחות בו.

חשוב לציין שכאן ולכל אורך המאמר אגדיר את המילה "דתי" כאדם שחושב שצריך לקיים מצוות. כפי שנראה, הכבוד לחז"ל בדרך כלל בא ביחד עם קיום מצוות. במחקריה של סטרומסה היא מדברת על freethinkers או על atheism. כפי שנראה הזרם שנדון בו בקרב היהודים לא היה אתאיסטי (לכל הפחות לא ביקרו אותו על כך) ומחשבה חופשית נראית לי תיאור רחב מדי. לפיכך אעדיף את התואר לא דתי שמשמעותו – הטוען שלא צריך להקפיד על שמירת מצוות, שאותן אראה כמייצגות את המערכת הפוליטית של הדת. צריך לציין שהמצב הזה דומה במידה רבה לכופרים המוסלמים שסטרומסה מתארת, שאף הם לא היו אתאיסטים.

במאה ה-14 התקיימה בקרב יהדות ספרד<sup>3</sup> קבוצה של אנשים שהתאפיינה בזלזול במצוות ובכזו לאגדות חז"ל מתוך אידאולוגיה<sup>4</sup> פילוסופית רדיקלית. לקבוצה זו היו ללא

1 על השינוי במאה ה-15 ראה B. Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth-Century Spain*, New York 1995.

2 לדוגמא S. Stroumsa, 'The Religion of the Freethinkers of Medieval Islam', F. Niewöhner and O. Pluta (eds.), *Atheismus im Mittelalter und in der Renaissance*, Wolfenbuttel, 1999, pp. 45-59; S. Stroumsa, *Freethinkers of Medieval Islam*, Leiden 1999 (להלן: סטרומסה).

3 על השימוש בטענה של אי קיום מצוות בפרובנס עיין ר' בן-שלום, יהודי פרובנס: רנסנס בצל הכנסייה, רמת גן תשע"ז. על הפולמוס על הפילוסופיה עיין שם עמ' 511-564, בנושא האשמות באי קיום מצוות עיין שם עמ' 546-553, וגם שם עמ' 670-672. על פי הסברו של בן שלום, המנתח את דבריו של ר' יוסף אבן כספי בלבד, האשמות של אי קיום מצוות נאמרו מפי הפילוסופים נגד הדרשנים שהפיצו את הפילוסופיה בצורה פומבית מדי לטעמם. לרבריו, הפילוסופים האשימו את הדרשנים באי קיום מצוות כדי להבדיל את עצמם בעיני עצמם ממעמד הדרשנים. לדעתי ההסבר שלו איננו מתיישב עם התיאור של המתפלספים אצל כלל הפילוסופים. עולה מהדברים, של ר' פולקר בעיקר, שהמתפלספים היו דווקא בין העשירים של החברה הספרדית. הדרשנים, בניגוד אליהם, היו בדרך כלל אנשים עניים שנדרו מקהילה לקהילה. כפי שנראה הקרבה בין התיאורים השונים של המתפלספים אצל ר' יוסף אבן כספי, ר' יצחק פולקר ור' משה מנרכון מתירה לנו להשלים את החלקים החסרים של התיאור של כל אחד מהם אצל האחרים (זאת מכון שרואים שהם מתארים את אותה קבוצה, שיש לה גם כינוי קבוע). לקראת סוף

ספק שורשים קודמים<sup>5</sup> אך לפני המאה ה-14 התופעה הייתה קטנה מדי או חדשה מדי (ואולי שניהם גם יחד) מכדי לקבוע שם לעצמה. בסוף המאה ה-14 הקבוצה נעלמה כליל ואיננה מוזכרת עוד כקבוצה מוגדרת. מטרת מאמר זה היא לנסות להבין, על פי דבריהם של בני התקופה, מי היו אותם מתפלספים, מה הייתה האידאולוגיה שלהם ולבסוף גם להסביר מה הביא להיווצרות של הכפירה האידאולוגית במאה ה-14 ולהיעלמותה בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15. הדבר קשה במיוחד מכיון שאין ולו חיבור אחד<sup>6</sup> התומך בעמדות שיוחסו לאותם "מתפלספים".<sup>7</sup>

המאמר אנסה לטעון שסביר להניח שהקבוצה הזו הייתה דווקא בספרד וככל הנראה כפרכוס פחות או בכלל לא. בנוסף, צריך לציין, בניגוד לעמדתו של בן שלום שלפיה המתפלספים הם דרשנים, שאף אחד מן הפילוסופים שנראה את דבריהם אינו תוקף את המתפלספים על כך שהם מגלים לכולם את סודות הפילוסופיה. האשמה זו נאמרה כנגד הדרשנים. להיפך, על פי תיאורם של הפילוסופים הדתיים, המתפלספים כלל לא הבינו את סודות הפילוסופיה.

4 לפיכך התבסס מחקר זה רק על ספרות המסבירה למה המתפלספים חשבו שאין צורך במצוות. ספרות העוסקת בכך שאנשים לא קיימו מצוות אינה אומרת דבר על הסיבות לכך. ישנו כמובן הבדל עצום בין אי שמירת מצוות מתוך חוסר משמעות או חוסר אכפתיות, לבין אי שמירת מצוות מתוך אידאולוגיה.

5 על ספקנות וכפירה בדת בקרב הגויים (המוסלמים או הנוצרים) עיין לעיל הערה 2. קבוצות של יהודים ספקנים המבטלים את קיום המצוות ככל הנראה התקיימו מאז ומעולם. בספרות חז"ל דמותו של אלישע בן אבויה יכולה לסמל ספקנות דומים. על דמותו עיין בין השאר נ' בארי, יצא לתרבות רעה: אלישע בן אבויה – אחר, תל-אביב 2007. ישנם פירושים אחרים לחטאו של אלישע בן אבויה המסבירים את כפירתו כמונחים מיסטיים. על כך עיין למשל י' ליבס, חטאו של אלישע: ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה התלמודית, ירושלים תשמ"ו. אפשר גם לראות בתיאור של מוצא הצדוקים והביתוסים רמז לקיום של כפירה אידאולוגית בזמן חז"ל על כך עיין מ' קיסטר, אקדמות מלין, בתוך: אבות דרבי נתן מהדורת ש"ז שכטר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, נוסח א, פרק ה, עמ' 26, וראו גם שם, נוסח ב, פרק י. ההוגה הקראי יעקב אלקרקסאני (פעל בחצי הראשון של המאה ה-10) מתאר קבוצות יהודיות שונות שהתקיימו למן המאה ה-8, קרקסאני, כתאב אלנאואר ואלמראקב, מאמר א. תרגום אנגלי ראה B. Chiesa and W. Lockwood, *Ya'qub al-Qirgisānī on Jewish Sects and Christianity: A Translation of 'Kitāb al-Anwār', Book 1*, Frankfurt a.M., Bern, New York and Nancy 1984. בתיאור המקיף הזה המחבר בעיקר מחאר את היהדות הרבנית ככפירה (עמ' 105-133) בטענה שיש בספרות חז"ל שינוי בהבנת המצוות וכן תיאורים שאינם נכונים על האל. גם כאשר הוא מתאר קבוצות קטנות יותר, הוא איננו מציין אי קיום מצוות מסיבות פילוסופיות. לכן אפשר ללמוד דווקא מן התיאור הזה שבאותן שנים כפירה מסיבות פילוסופיות לא הייתה נפוצה כלל. על הקפדה במצוות תפילין ומוזוה ביהדות אשכנז וצרפת במאה ה-11, ראה אצל א' רביצקי, 'הציבי לך ציונים', מ' חלמיש וא רביצקי (עורכים), על דעת המקום, ירושלים תשנ"א, עמ' 37-41.

6 בשונה מהכופרים המוסלמים ששטרומזה דנה בהם, בנוגע לאותם מתפלספים כמעט ואין שם של כופר מתפלסף המוזכר בחיבורים של המתנגדים לתופעה. חריג בנושא זה הוא ר' לוי בן אברהם ששמו מוזכר במפורש סביב פרשת חרמתו בידי הרשב"א. כפי שנראה (להלן הערה 15) רבי לוי בן אברהם לא היה מתפלסף אלא פילוסוף דתי. על הגדרתו המפורשת כמתפלסף עיין אבא מרי, מנחת קנאות פרק לג (מהדורת ח"ז דימיטרבוסקי תשובות הרשב"א רבי שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, וצורף להן: ספר מנחת קנאות לר' אבא מארי, (חלק א+ב), ירושלים 1990).

7 על ניסיון אחר לזהות את הפילוסופים התומכים בביטול המצוות, עיין ר' שוורץ, ישן בקנקן חדש: משנחו העיונית של החוג הניאופלטוני במחשבה היהודית במאה ה"ד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 246-249. צריך לציין שהסיבות שבגינן המתפלספים תמכו בביטול קיום המצוות, על פי הפילוסופים של המאה ה-14, שונות מאוד מן האנטינומיזם של חלק מבני החוג הניאופלטוני. בני החוג הניאופלטוני תמכו בפרישות קיצונית שהייתה יכולה להביא לביטול המצוות הקשורות במשפחה. בנוסף, על פי שוורץ, הם גרסו

בתחילת המאמר נדבר בקצרה על המשמעויות השונות שבהן שימשה המילה מתפלספים. לאחר מכן נעיין בעדותו של הרמב"ם על קיום קבוצה בעלת אידאולוגיה מתפלספת בזמנו. בהמשך ננתח את האידאולוגיה שלהם על בסיס דבריהם של מספר פילוסופים, שפעלו במאה ה-14 בספרד או בפרובנס, כנגד המתפלספים. בסוף המאמר ננסה לראות מה קרה למתפלספים בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15, כפי שנראה הם הפסיקו להתקיים כחלק מן הקהילה היהודית בעקבות המרתם לנצרות במשברים שפקדו את יהדות ספרד באותן שנים.

## בין פילוסופים למתפלספים

המלה מתפלספים היא כמובן נטייתו של השורש "פלסף" בבניין מתפעל ברבים. עקרונית המובן המלולי של המילה מתפלסף הוא מי שעוסק בפילוסופיה (בדומה לכך שהמתפלל הוא העוסק בתפילה). אכן כך היה המובן של המילה במרבית התקופות ואצל מרבית הכותבים.<sup>8</sup> לדוגמא בתרגום של יהודה אבן תבון לספר הכוזרי המילה "מתפלספים" מוזכרת שלוש פעמים.<sup>9</sup> היא באה כדי לתרגם מלים מן השורש "פלסף" בערבית יהודית.<sup>10</sup> בשלושת הפעמים הכוונה איננה אחרת מאשר "עוסקים בפילוסופיה" וגם איננה שונה ממשמעות המילה "פילוסופים". המצב זה אצל מחברים שבאו לאחר המאה ה-14, וכן אצל אלה שנמנו עם זרם שמרני יותר שלא רצה להבדיל בין פילוסופים למתפלספים.<sup>12</sup>

שהאדם השלם יכול שלא לקיים מצוות ושהמצוות הן רק אמצעי להגיע לשלמות. לכל היותר הם חשבו שמספר מאוד מצומצם של אנשים יכול לבטל חלק מן המצוות. בניגוד לכך טענתם של המתפלספים הייתה שהמצוות המעשיות כלל אינן עוזרות להגיע לשלמות כלשהי. לפיכך טענתם צריכה להביא לביטול מוחלט של המצוות בשביל כל החברה וזו טענה קיצונית בהרבה מן העמדה המיוחסת לבני החוג הגיאופלטוני.

זו גם המשמעות של המילים "התפלספות" ו"מתפלספים" באנתולוגיה של קלצקין J. Klatzkin, *Thesaurus philosophicus linguae hebraicae et veteris et recentioris*, Berlin 1926, כג גם מסבירים אבן שושן בערך "מתפלסף" ובן יהודה בערך "פלסף".

ראה כוזרי, תרגום אבן תיבון, מהדורת ורשה, מאמר ג סימן א ומאמר ד סימנים ג ו יא.  
במאמר השלישי סימן א המלה 'המתפלספים' מתרגמת את המילה הערבית-יהודית "אלמתפלספה".  
במאמר ד סימן ג אותה מילה מתרגמת את "אלמתפלספון" בערבית-יהודית. במאמר ד סימן יא ומתפלספים מתרגם את המילה הערבית יהודית "ומתפלספון".

הדבר בולט במיוחד בספרו של אליה דל מדיגו בחינת הדת, (מהדורת י' רג'יו, ווינה תקצ"ג). מבחינות רבות מחבר זה נמנה על ממשיהם של הפילוסופים היהודים הרדיקליים של המאה ה-14. אך למרות זאת אצלו המלה "מתפלספים" מצביעה על העוסקים בפילוסופיה, ולא על המזלזלים בחז"ל ובקיום מצוות. הוא אף מזהה את תורת המתפלספים, שעמם הוא ככל הנראה מזוהה למרות שהוא מנסה להביע עמדה ניטרלית, עם פרשנות פילוסופית לדברי חז"ל, קרי עם עמדת הרמב"ם עצמו בפירושו לפרק חלק. על אמת כפולה בבחינת הדת עיין A. Motzkin, 'Elia del Medigo, Averroes, and Averroism', *Italica*, 6 (1987), pp. 7-19; אליה דל מדיגו אינו אומר דבר על קבוצה המפרשת את דברי חז"ל כפשוטם ומזלזלת בהם, על כך עיין בחינת הדת עמ' 48-52.

לדוגמא באור השם לר' חסדאי קרשקש, כלל א מאמר א פרק ה (מהדורת פישר, ירושלים תש"ן, עמ' לה), המילה מתייחסת לעמדה של כל העוסקים בפילוסופיה (עם נימה ביקורתית ומזלזלת: "המון המתפלספים"). גם בספר העיקרים של רבי יוסף אלבו (מחצית הראשונה של המאה ה-15) המילה מתפלספים מסמלת את העוסקים בפילוסופיה ללא התייחסות לזלזול במצוות, ספר העיקרים מאמר שני

כפי שנראה, במאה ה-14 היה קיים רצון של חלק מן הפילוסופים היהודים הרדיקליים להיבדל מקבוצה אחרת של אנשים, שעיסוקם בפילוסופיה הביא אותם לזלזול בחז"ל ולרפיון בקיום המצוות המעשיות של הדת. הוגים בעלי זיקה שמרנית יותר לא היו מעוניינים בהבחנה הזו, מכיוון שלדעתם כל העוסקים בפילוסופיה היו שווים בזלזולם בחז"ל ובאי הקפדתם על קיום מצוות. לפיכך המלה "מתפלספים" הפכה להיות בעלת תוכן ייחודי רק בכתביהם של הפילוסופים היהודים במאה ה-14, בעוד אצל שאר הכותבים היא המשיכה להיות בעלת אותה משמעות מלולית של "העוסק בפילוסופיה".<sup>13</sup>

פה מתעוררת בעיה מתודולוגית מורכבת: האם ועד כמה ניתן ללמוד על זרם דתי מספרות המתנגדת לו.<sup>14</sup> אכן אין ספק שבדבריהם של הפילוסופים היהודים בעד השילוב של פילוסופיה ואדיקות דתית נועדו "לנקות" את הפילוסופיה (ואת עצמם) מן ההאשמה מצד הזרם השמרני יותר (ושל המקובלים), הגורסת שכל הפילוסופים מזלזלים בדת. למרות זאת, הבנתנו את הזרם היהודי הדוגל באי שמירת מצוות מטעמים פילוסופיים מצטברת משני כיוונים: מחד יש טענות, המשותפות לפילוסופים ולמתנגדים לפילוסופיה על כך שהפילוסופיה הביאה אנשים לפרוק את עול התורה והמצוות.<sup>15</sup> נקודה זו חשובה מכיוון שאילו לא היתה כלל תופעה כזו, הפילוסופים הדתיים עצמם היו יכולים לטעון שהיא איננה קיימת ושהעיסוק בפילוסופיה מעולם לא הביא אדם לזלזל בקיום מצוות או באגדות חז"ל. במקום זה הם העדיפו להבדיל את עצמם מן המתפלספים – מכאן אנו יכולים להניח שזרם כזה אכן היה קיים.<sup>16</sup> מאידך, לא נמצא אף מחבר התומך בעמדה זו – נתון זה, במידה וניתן ללמוד מן ההעדר, יכול ללמד שזרם זה לא העמיד הוגים מוצלחים או סופרים חרוצים.<sup>17</sup> קימת גם אפשרות שהעדר הספרים מראה על כך שלא היה קהל יעד המעוניין בהם או שהמתפלספים הפיצו את תורתם בעל פה ושלא היה עניין לאיש לעלות את דבריהם על הכתב.

- פרק ח, (מקור זה מתוך ציטוט מדברי הרמב"ם בשמונה הפרקים, אולם המונח מתפלספים אינו נמצא בתרגום של אבן תיבון ששימש מקור לר' יוסף אלבו), מאמר שלישי פרק ה.
- 13 על היחס של הפילוסופים למתפלספים עיין א' רביצקי, לוגיקה אריסטוטלית ומתודולוגיקה תלמודית: יישומם של הלוגיקה האריסטוטלית בפירושים למידות שהתורה נדרשת בהם, ירושלים תש"ע, עמ' 12-11, בעיקר הערות 37 ו-43.
- 14 הבעיה חריפה במיוחד כאשר מדובר בזרמים שנכחדו לחלוטין ולא שרד כמעט שום דבר מספרותם המקורית כמו הקתארים. על הנושא הזה עיין H. Söderberg, *La religion des Cathares: Étude sur le gnosticisme de la Basse Antiquité et du Moyen âge*, New York 1978. המתוארת בפולמוס היהודי נוצרי (כולל אצל מומרים שהיו רבנים) שונה מאוד מן היהדות עצמה מציבה את הבעייתיות הזו במלוא חומרתה.
- 15 ההבדל הוא כמובן בכך שהפילוסופים טוענים שאלו מתפלספים ולא פילוסופים, בעוד השמרנים קובעים שכל הפילוסופים מזלזלים במצוות.
- 16 כפי שצינו, הטיעון של בן שלום על כך שהמתפלספים מיצגים קבוצה חברתית אחרת העוסקת בפילוסופיה, הדרשנים הנודדים, איננה עולה עם התיאור שלהם אצל הפילוסופים.
- 17 דוגמא בולטת לנקודה הזו היא רבי לוי בן אברהם, שהרשב"א החרים אותו, אך עם זאת יש עדויות אמיתות על כך שהוא קיים מצוות והיה קפדן ביותר בכך. בנוסף, מכתביו מתברר שהוא אכן תמך בקיום מצוות מטעמים רציונליים. על הנושא הזה עיין לוי חן: איכות הנבואה וסורות התורה מאת ר' לוי בן אברהם, (מהדורת חיים קרייסל, באר-שבע 2007), עמ' 319-622, ובהקדמה של המהדיר שם עמ' לט-ס.
- A. Halkin, 'Why Was Levi ben Hayyim Hounded', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 34 (1966), pp. 65-76

העולה משתי נקודות אלו תומך בתיאורם של הפילוסופים את המתפלספים: אנשים בעלי רקע פילוסופי אך נעדר עמקות פילוסופית, שמזלזלים במצוות בגלל אי הבנתם (או אי הסכמתם) בעניין התפקיד החברתי של הדת.<sup>18</sup> לפיכך קיומה של תופעה חברתית של יהודים המזלזלים בחז"ל ובקיום מצוות מסיבות פילוסופיות נראית סבירה ביותר ואף כמעט וודאית, אך ניתוח עמדתם וכול להיעשות רק באמצעות הכתבים של הפילוסופים היהודים חרדיקליים. זאת מכון ששאר מבקריהם השמרנים יותר לא הבדילו, מסיבות פולמוסיות, בינם לבין שאר הפילוסופים שהמשיכו לדגול בקיום מצוות ובאדיקות דתית.<sup>19</sup>

### המצב לפני המאה ה-14

בהקדמה של הרמב"ם לפרק חלק (הפרק העשירי של מסכת סנהדרין בפירושו למשנה), שנכתבה, כידוע, לפני המאה ה-14, מוזכרת בצורה ברורה קבוצה בעלת אידאולוגיה דומה לזו של המתפלספים. שם כידוע הרמב"ם מבדיל בין שלוש קבוצות שונות של אנשים המבינים את דברי חז"ל בדרכים שונות.

הקבוצה הראשונה מתאפיינת בהבנה של דברי חז"ל כפשוטם. אנשי הכת הראשונה לא למדו חכמה ומדעים ולכן הם אינם מבינים שיש בפשט דברי חז"ל דברים נמנעים לגמרי. הם מרוממים את חז"ל במחשבתם, אך למעשה הופכים את חז"ל לסכלים כמותם בכך שמיחסים להם דברי הבל.

הקבוצה השנייה היא הקבוצה המעניינת אותנו. כך הרמב"ם מתאר אותה:

והכת השניה גם הם רבים והם אותם שראו דברי חכמים או שמעוהו והבינוהו כפשוטו, וחשבו שאין כוונת חכמים בכך אלא משמעות פשטי הדברים, ולכן זלזלו בו וגנוהו וחשבו למזור מה שאינו מזור, וילעיגו על דברי חכמים לעתים קרובות, וחושבים שהם יותר נבונים מהם... ורוב מי שנפל במחשבה זו אותם הטוענים שהם רופאים וההוים

18 על הפילוסופיה הדתית בימי הביניים (בעיקר אצל מוסלמים ויהודים) ועל הסיבות שהביאו לחיסולה בעת החדשה עיי' C. Fraenkel, *Philosophical Religions from Plato to Spinoza: Reason, Religion, and Autonomy*, Cambridge 2012.

19 סיבה נוספת לכך שהשמרנים לא הבדילו בין הפילוסופים לבין המתפלספים היא שהם חשבו באמת ובתמים שהסיבות שבשלן הם עצמם מקיימים מצוות חינוכיות למוטיבציה לקיומן, וכל הפילוסופים שאינם מסכימים עם סיבות אלה, אם הם מקיימים מצוות בוודאי מזלזלים בהן. סביר מאוד שחלק מן השמרנים המשיכו להחזיק בעמדה זו על אף טענותיהם המנוגדות של הפילוסופים הדתיים. על השימוש במילה "מתפלסוף" אצל ההוגים השמרניים עיי' למשל בספרו של אבא מרי, מנחת קנאות (לעיל הערה 6), בהקדמת המחבר, ובפרקים לב, לג, לד, עב מוזכרים אותם מתפלספים. הם דווקא אינם מיוחדים באי הקפדתם על שמירת מצוות ואף לא בחוסר הכבוד שהם רוחשים לחז"ל או בלימודם הפילוסופי הלא רציני. מה שמייחד אותם לדעתם של הרשב"א ושל אבא מרי הוא עמדותיהם הפילוסופיות המשותפות להם ולפילוסופים הדתיים: אי אמונה בהשגחה, בברירת העולם, בנסים בפשט הכתובים ופירושם כאלגוריה פילוסופית, ואף עצם התעסקותם בפילוסופיה. בספר מנחת קנאות יש גם האשמה שהפילוסופים מתרשלים בקיום מצוות (פרקים ד, כה, כט, סא, צח, צט, קד). אך האשמות אלו אינן קשורות דווקא במתפלספים אלא בכלל העוסקים בפילוסופיה. צריך גם לציין שהאשמה זו נפוצה אצלו הרבה פחות מאשר האשמות אחרות כמו פירוש פילוסופי מדי של התנ"ך או כפירה בנסים, אמונות שהיו משותפות למתפלספים שלא קיימו מצוות ולפילוסופים שהמשיכו לקיימן מסיבות חברתיות.

במשפטי המזלות, לפי שהם לפי דמיונם פקחים חכמים פילוסופים וכמה רחוקים הם מן האנושות אצל הפילוסופים האמתיים. והם יותר סכלים מן הכת הראשונה ויותר פתיים, והם כת ארורה שהתפרצו כלפי אנשים רמי המעלה שכבר נודעה חכמתם אצל החכמים. ואלו הכשירו את עצמם במדעים עד שידעו איך כותבים את הדברים בענינים האלהיים וכיוצא בהם מן המדעים להמון ולחכמים, ויסגלו לעצמם את החלק המעשי של הפילוסופיה, כי אז היו מבינים אם החכמים חכמים או לא, והיו מוכנים להם עניני דבריהם....<sup>20</sup>

כאן הרמב"ם מאפיין קבוצה של אנשים המבינים את דברי חז"ל כפשוטם וכתוצאה מזה מזלזלים בהם. הסיבה לזלזול זה היא השכלתם המדעית הלקויה של המזלזלים שהופכת אותם לעליונים, בעיניהם, על חז"ל. אותה קבוצה מורכבת מאנשים בעלי השכלה רפואית (למרות שהם אינם באמת רופאים לדעת הרמב"ם) ומאנשים העוסקים באסטרולוגיה, אך למעשה מאנשים המתפארים בידיעה מדעית שאין להם.<sup>21</sup> לדעת הרמב"ם אנשי הכת השנייה גרועים יותר מאשר אנשי הכת הראשונה. אמנם אנשי הכת הראשונה אינם מבינים דבר בפילוסופיה ובמדעים ובגלל זה אינם מבינים את דברי חז"ל ואת האמת, אך הם לכל הפחות מכבדים את חז"ל. בניגוד לכך אנשי הכת השנייה חושבים שהם מבינים משהו בפילוסופיה, למרות שידעוניהם בתחום הזה פחותות ביותר ובגלל זה מזלזלים בחז"ל. קרי, אנשי הכת השנייה אינם מבינים דבר בפילוסופיה וגם פוגעים בכבוד הראוי לחז"ל (על השלכותיו החברתיות).

הרמב"ם מזכיר שתי בעיות שונות, אך קשורות זו לזו, בהשכלתם המדעית של אנשי הכת השנייה. ראשית, הם לא הכשירו את עצמם במדעים<sup>22</sup> ושנית, כתוצאה מכך אינם מבינים את דרכיה של הפילוסופיה המעשית, קרי הם אינם מבינים את דרכי הכתיבה האזוטריה שחז"ל השתמשו בה.<sup>23</sup> אנשי הכת השנייה אינם תופסים את ההכרח של הפילוסוף, שהוא גם מנהיג מדיני, לדבר בשפה שמחד תרמוז על עמדותיו הפילוסופיות ומאידך תהיה מוכנת לשומעיו הלא משכילים ותשפר את מצבם (ההגותי, ולא פחות חשוב מזה, המוסרי). חוסר הבנה זה גורם להם לזלזל בחז"ל במקום להעריך את חכמתם העמוקה, שאפשרה להם לכתוב דברים המתאימים לרמות שונות מאוד של קוראים. בגלל שתי הבעיות האלו הרמב"ם קובע שאנשי כת זו אינם פילוסופים באמת, על אף שהם רואים בעצמם פילוסופים.

20 הקדמה לפרק חלק, (תרגום הרב קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' קלו). בהמשך הרמב"ם מתאר את הכת השלישית. מה שמאפיין כת זו היא מיעוט החברים בה, ובעיקר זה שהם מפרשים את דברי חז"ל כך שיתאימו למשכל.

21 על היחס השלילי של הרמב"ם לאסטרולוגיה עיין ד' שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 92-121. ועל יחסו של הרמב"ם לרפואה, שגם הוא חשוב כאן, ראה S. Stroumsa, 'Al-Farabi and Maimonides on Medicine as a Science', *Arabic Science and Philosophy*, 3 (1993), pp. 235-249.

22 הרמב"ם מבקר פעמים רבות את האנשים העוסקים בפילוסופיה ללא הכנה מתאימה. בין השאר הלכות יסודי התורה פרק ד (שם מדובר בעיקר על הכנה דתית ופחות על זו הפילוסופית), מורה נבוכים, חלק א, פרקים ה-ו-לב.

23 על כתיבה אזוטריה בקרב הפילוסופים בימי הביניים ישנם מחקרים רבים מאוד עיין למשל: L. Strauss, *Persecution and the Art of Writing*, Chicago 1952. ד' שוורץ, סתירה והסתרה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשס"ב.

כאן אנו רואים חלק מן המאפיינים של המתפלספים בעיני הפילוסופים הרדיקליים, ממשיכיו של הרמב"ם במאה ה-14. אנשי הכת השנייה מזלזלים בחז"ל בגלל לימוד פגום של הפילוסופיה בשתי בחינות: חוסר בלימוד ההקדמות ההכרחיות של הפילוסופיה וחוסר יכולת להבין את הפן המעשי של הפילוסופיה (קרי את הדרך שבה חברה אנושית מתפקדת ושבה הפילוסוף צריך להנהיג את החברה). אנחנו גם רואים שחשוב לרמב"ם להבדיל בין הפילוסופים לבין אנשי הכת השנייה שקוראים לעצמם פילוסופים, אך אינם כאלו. למרות זאת, ישנם שני הבדלים בין אנשי הכת השנייה לבין המתפלספים של המאה ה-14: אנשי הכת השנייה אינם מובדלים בשם כלשהו, מה שאולי מראה שהתופעה הייתה די חדשה, או לכל הפחות לא מספיק מגובשת כדי לזכות בתואר משלה. חשוב מכך הרמב"ם מציין שאנשי הכת השנייה אמנם זלזלו בחז"ל, אך הוא אינו אומר דבר על זלזול בקיום מצוות. כפי שנראה זה יהיה אחד המאפיינים הבולטים של המתפלספים בפי הכותבים של המאה ה-14.

### הביקורת של הפילוסופים על המתפלספים

את סוף המאה ה-13 ומרבית המאה ה-14 אפשר לראות כשיא בהגות היהודית הרדיקלית בספרד ובפרובנס.<sup>24</sup> הוגים יהודים לא מעטים כגון ר' יצחק אלבג, ר' יצחק פולקר, ר' נסים ממרסיי, ר' משה מנארכון, ר' יוסף אבן כספי ור' לוי בן אברהם היוו זרם של הוגים המושפעים מן הרמב"ם ומאבן רושד.<sup>25</sup> הוגים אלו נטו לפרשנות פילוסופית רדיקלית של כתבי הרמב"ם<sup>26</sup> והתבססו על כתביהם של בני משפחת אבן תבון ועל התרגומים לעברית, שנעשו לפני כן מהספרות הפילוסופית הערבית. אצל הוגים אלו אין ספק שהעולם קדמון, שהשגחת האל היא טבעית, ושאינן שום חריגות מן החוק של הטבע. הוגים אלו רצו להבדיל בינם לבין יהודים אחרים שעיסוקם בפילוסופיה גרם להם לזלזל בחז"ל ולא להקפיד במצוות התורה. לצורך כך הם הבחינו בין פילוסופים לבין המתפלספים.

במאמר זה נדון ביחסם של שלושה הוגים לאותם מתפלספים: ר' יצחק פולקר, ר' משה מנארכון ור' יוסף אבן כספי. מכוון שדבריו של ר' יצחק פולקר הם הארוכים והברורים ביותר, אנחנו נפתח בהם.

### ר' יצחק פולקר

ר' יצחק פולקר<sup>27</sup> חי ופעל בצפון קסטיליה בתחילת המאה ה-14. הוא עוסק בהרחבה בכיקורת נגד המתפלספים בחלק השני<sup>28</sup> והרביעי<sup>29</sup> של חיבורו המרכזי עזר הדת. הטענות

<sup>24</sup> על התופעה הזו ועל הרקע שלה עיין בן שלום (לעיל הערה 3), עמ' 411-564.

<sup>25</sup> על הזרם האבן רושדי בכלל וביהדות עיין E. Renan, *Averroës et l'averroïsme: essai historique*, Paris 1925; M. Hayoun et A. De Libera, *Averroës et l'averroïsme*, Paris 1991.

<sup>26</sup> על הפרשנות של כתבי הרמב"ם בפרובנס עיין H. Kreissel, *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence*, Boston 2015.

<sup>27</sup> על ר' יצחק פולקר עיין ש' פינס, 'על סוגיות אחדות הכלולות בספר עזר הדת ליצחק פולקר ותקבולת להן אצל שפינוזה', י' דן ו' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישעיה תשבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 399-400; ש' צדיק, 'רצון ה' ידיעת ורצון האדם בהגותו של ר' יצחק פולקר', דעת, 76 (2014), עמ' 147-172; C. Del Valle, 'La Contradiction Del Hereje'.

בשני החלקים של הספר כמעט זהות, כאשר ההבדל המרכזי ביניהם הוא האמצעי הספרותי. החלק השני הוא וויכוח בעוד שבחלק הרביעי הטענות נאמרות ברצף. החלק השני של עזר הדת הוא וויכוח בין זקן שמרן, ולבסוף אף מקובל, לבין נער פילוסוף. בסוף הוויכוח יש פסק של המלך<sup>30</sup> המצדיק למעשה את עמדת הפילוסוף. אחת הטענות המרכזיות של הזקן השמרן נגד הנער הפילוסוף היא שהפילוסופיה גורמת לאי הקפדה על קיום מצוות.<sup>31</sup> לטענת הזקן הסיבות לאי הקפדה על המצוות מצד הפילוסוף הן אי אמונתו בתפיסות הדתיות, שלדעת הזקן גורמות לקיום מצוות (כגון השפעותיהן של המצוות על המציאות והקשר עם העל טבעי) ואמונתו כי עיסוקו בפילוסופיה פוטר אותו מן המצוות המעשיות.<sup>32</sup> בתשובותיו הנער מתנער מן האשמה וטוען שהוא מקיים מצוות מכוון שהן טובות מבחינה טבעית והכרחיות לקיום החברה.<sup>33</sup> בוויכוח עצמו אנחנו אפוא רואים שהנער מסמל פילוסוף דתי התומך בעמדתו של הרמב"ם הגורס שמעשי המצוות הם פעולות חברתיות מועילות ואף הכרחיות להמשך קיומה של החברה ולחינוך ההמון.<sup>34</sup> המונח "מתפלספים" אינו מוזכר בגוף הוויכוח בין הזקן לבין הנער. המלך הוא שמבחין בין פילוסופים למתפלספים, בפסק דינו. בדרך זו ר' פולקר מצביע על כך שהבחנה זו חשובה כדי למנוע מתח בין הפילוסופיה הדתית (המכבדת את המצוות) לבין עמדתם של אלו שמזלזלים בקיומן. לפיכך לדעתי נכון לראות את הביקורת על המתפלספים בפסק דין (שבו המצוות אינן מוזכרות במפורש אלא מדובר רק בתורה שבעל פה) בהקשר של הוויכוח על המצוות בגוף הוויכוח.

De Issac Ben Polgar' J. Targarona Borrás and A. Sáenz-Badillos (eds.), *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century, Proceedings of the 6th EAJIS Congress*, Toledo 1998, pp. 553-558, מ' דוד, תורת הבחירה של ר' יצחק פולקר, עבודת מאסטר, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ב; על פולקר בהקשר לוויכוחו עם המומר, שהיה פעם רבו, אבנר מבורגוס, עיין J. Hecht, *The Polemical Exchange between Isaac Pollegar and Abner of Burgos-Alfonso of Valladolid According to Parma MS 2440*, PhD diss., New York University, 1993; S. Gershenzon, *A Study of Teshuvot La-Meharef by Abner of Burgos*, PhD diss., The Jewish Theological Seminary of America, 1984, pp. 74-85; R. Szpiech, *From Testimonia to Testimony: Thirteenth-Century Anti-Jewish Polemic and the Mostrador de Justicia of Abner of Burgos/Alfonso de Valladolid*, PhD diss., Yale University, 2006, pp. 329-331.

28 עזר הדת (לעיל הערה 11), עמ' 68-104.

29 עזר הדת, עמ' 154-165.

30 עזר הדת, מאמר ב, עמ' 92-98.

31 עזר הדת, מאמר ב, עמ' 70, 74, 80, על הטענה הזו במאמר הרביעי עיין מאמר ד, 155. דוגמא אחת נמצאת בעמ' 74: 'אמנם נראה, כי הפילוסופים מלעיגים בקצת אמונתנו ומבזים את חכמינו, ובלתי מתעסקים במצותינו, בחקותינו לא חפצים, ודחי האל אינם עושים, ולבתי התפלה לא שבים ולא רצים, אין פתיל ים בכנפי כסותיהם, ואין טוטפות בין עיניהם, ולא מזוזות בשעריהם.'

32 עזר הדת, מאמר ב, עמ' 80: 'ואל חומר בהתעסקי בידיעה לא אצרך אל הפעולה'. על ביקורת כזו של המקובלים, בין השאר ר' משה די לאון עיין G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1954, pp. 397-398.

33 עזר הדת, מאמר ב, עמ' 75-77; מאמר ד, עמ' 155-156.

34 על טעמי המצוות אצל הרמב"ם עיין מורה נבוכים ג: כה-מט.

בפסק דינו המלך קובע, בדומה לעמדת הפילוסוף, שיש לקיים מצוות לצרכים חברתיים וגשמיים וללמוד מדעים ופילוסופיה כדי לדעת האמת. בתחילת פסק הדין, באה ביקורת נוקבת של המלך על המתפלספים:

ואמנם המתפלספים אשר דעותיהם כקש לפי רוח נדפים, והתושיה ממרחק צופים, והם השומעים מפי הפילוסוף סיפורים, ואינם לומדים ממנו כי אם ראשי דברים, אף כי הם המה נערים בלתי מיוסרים, הן הם הכופרים הסכלים הארורים, כי כשיתחילו להגות בהגיון, יעלה בדעתם שטות ושגיון, בחשבם כי תנאי ההיקש בדת מוצרכים, ואליה נערכים, ולא ידעו כי חומריה וחומרי התושיה משונים, אלה הכרחיים ואלה באפשריים נמנים. גם צורות ההקשים שונות, בדרכי התכונות, אלה בדרכי המופת המוחלט נכונות, ואלה לתנאים ההם בלתי פונות. והסכלים האלה יחזו ויתמהו, כי לא ידעו מה הוא, אגן בדידן ואינהו בדידהו, כי תורתנו המקודשת בשלש עשרה מדות נדרשת. ועל זה ילעיגו על דתנו ויטילו דברים כלפי חכמינו ולכן יודחו מקהל יי' ויגורשו... כי הם הוציאו דבות על התושיה ... ויקלו בעיניהם הדרשות וההגדות, הספורים, והחידות, הערבות והמתקנות, לנשים ותינוקות, גם להדריך אל הפתאים לדעת ומזמה, כי מתוך שלא לשמה בא לשמה.<sup>35</sup>

בקטע הזה אנחנו רואים תיאור די מפורט של המתפלספים. המתפלספים אינם בעלי ידע פילוסופי או מדעי ראוי, לדעתו של ר' פולקר. לכן "דעותיהם כקש לפני הרוח נדפים", הם מחליפים דעות בקלות מכיון שהם אינם מחזיקים בהן על סמך ניתוח עמוק אלא על סמך רושם ראשוני בלבד. הם אינם לומדים פילוסופיה בצורה רצינית אלא רק שומעים סיפורים מן הפילוסופים. מבחינת השתייכותם החברתית המתפלספים נמנים, ככל הנראה, עם ילדי העשירים המפונקים שאינם מסוגלים לעשות עבודה קשה (כולל עבודה מחקרית שכלית) ורגילים לבזבז בקלות לאנשים אחרים.

בהמשך דבריו ר' פולקר מתאר את טעותם העיקרית של המתפלספים. לאחר עיון ראשוני בתורת ההגיון, המתפלספים חשבו שכל המדעים צריכים את ההקשים המוחלטים של המדעים העוסקים בתיאור של העולם (מן הפיזיקה ועד המטפיזיקה) ושל הלוגיקה. מכיון שהדת לא סיפקה להם הוכחות מן הסוג הזה, הם גרסו שהיא שגויה ואינה מועילה וכפרו בה. טעות זו נובעת מחוסר הבנתם של המתפלספים כי קיים הבדל ברור בין הפילוסופיה המעשית לבין שאר חלקי המדעים. המדעים המדויקים והלוגיקה יכולים לספק מופתים מוחלטים מכיון שהם עוסקים בחוקים הכרחיים. קרי כאשר אני מסביר חוק בלוגיקה ובפיזיקה אני מצפה לשני דברים: שהחוק יספק הסבר תיאורטי, ושהוא יתאים לכל חלקי המציאות. למשל האסטרונום מסביר למה השמש זורחת כל בוקר ושוקעת כל ערב. חוק זה מוחלט ואכן בכל בוקר ובכל ערב אפשר לראות שהוא מתקיים. הוכחות כאלו אינן קיימות כאשר אנחנו עוסקים בפילוסופיה מעשית (קרי בפוליטיקה במובן הרחב של המלה). כאן החוקים אמנם קיימים, אך ההסבר התיאורטי רופף ואיננו קיים בכל המקרים. פילוסוף הדת יכול לטעון שהמערכת הדתית מחזקת את המשפחה וגורמת לשליטה על התאוות. אך קשה לו להסביר מה בדיוק במערכת הדתית גורם לתוצאה הזו, ויתרה מכך קשה לו להסביר מקרים שבהם המערכת אינה מניבה תוצאות אלה.<sup>36</sup>

35 עזר הדת (לעיל הערה 11), מאמר ב, עמ' 94-95; עיין גם מאמר ד, עמ' 155.

36 על כך עיין מורה נבוכים ג: לד.

חוסר ההבנה בצרכי החברה הוא גם הסיבה לכך שמתפלספים מזלזלים בחז"ל ובאגדות התלמוד.<sup>37</sup> הם אינם מבינים שכדי לחנך את העם יש צורך לספר דברים דרך משל כך שאנשים שונים יוכלו להבין אותם באופן שונה. לפיכך הם הבינו את חז"ל כפשוטם וחשבו שהם מחזיקים באמונות תפלות.<sup>38</sup>

אפשר לסכם שבדבריו של ר' פולקר אנחנו רואים את המאפיין הבולט של המתפלספים: זלזול בפן המעשי של התורה.<sup>39</sup> ובמדרשי חז"ל. הסיבה לטעויות האלו היא חוסר הבנתם של המתפלספים את הדרך שבה חברות מתפקדות ואת התפקיד החברתי של הדת כמחנכת לא רק לפילוסופיה אלא גם למוסר וכזו שפונה לא רק למשכילים אלא לכל העם. המתפלספים הבינו שהדת המסורתית שגויה, אך לא היו מסוגלים לתפוס שישנן סיבות אחרות לקיים מצוות<sup>40</sup> ולכבד את דברי חז"ל. הם המשיכו להבין את המהות של הדת באופן מסורתי, וזה גרם להם לכפור בה. בניגוד לכך הפילוסופים הדתיים שילבו בין הדת היהודית, שהיא התורה המעשית הטובה ביותר,<sup>41</sup> לבין הפילוסופיה באמצעות פרשנות פילוסופית של הדת והבנה שהיא ממלאת תפקיד חשוב בחיים החברתיים.<sup>42</sup>

### ר' יוסף אבן כספי

ר' יוסף אבן כספי (1279-1340) פעל בפירובנס ובספרד והרבה לנדוד ממקום למקום. מרבית חיבוריו הם פירושים על התנ"ך, בנוסף יש לו מספר חיבורים העוסקים בנושאים אחרים.<sup>43</sup>

37 על חז"ל ואגדות התלמוד עיין עזר הדת מאמר א פרקים ז-ח, עמ' 60-68.

38 לניתוח אחר של דבריו של ר' פולקר עיין רביצקי (לעיל הערה 13), עמ' 11-12 ועמ' 77-78. לידיו של רביצקי מרכז טענותיו של ר' פולקר הוא בכך שהדת משתמשת בדיאלקטיקה בעוד שאר המדעים בדמונסטרציה. על הנושא הזה ועל המקורות שלו באורגנון של אריסטו ובדברי הרמב"ם עיין בספרו עמ' 50-79. אינני חולק על דבריו של רביצקי אלא מוסיף עליהם שלדעת ר' פולקר (וככל הנראה גם לדעת הרמב"ם) הסיבה לכך שיש צורך בשימוש בטיעונים דיאלקטיים נובעת מן העובדה שהדת עוסקת בנושאים הקשורים בכני אדם שלגבי התנהגותם לא ניתן להגיע להיקשים מופתיים. מכון שהאדם הוא בעל בחירה חופשית, תגובותיו אינן ניתנות לידיעה מראש באופן מופתי, אלא רק לניחוש מאוד מוצלח. על נושא הבחירה החופשית עיין ש' צדיק, מהות הבחירה בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים חשע"ו. על עמדתו של ר' פולקר בנדון עיין שם, עמ' 176-199.

39 סביר לפרש, בעיקר לאור הדיון במצוות שבגוף הוויכוח בין הזקן לנער, את המילים "וילעיגו על דחינו" כזלזול בפן המעשי של המצוות. צריך להוסיף שהתושייה מסמלת לדעתי גם את ההלכה ולא רק את הפן הסיפורי של התורה שבעל פה.

40 סיבות חברתיות. למשל לקבוע תפילה בבוקר כדי שנערים יקומו בבוקר מוקדם, לקבוע דיני כשרות כדי להבדיל בין היהודים לבין הגויים, וכדומה.

41 על כך שהדת היהודית היא הטובה ביותר על פי עמדתו של ר' פולקר עיין ש' צדיק, 'שליטת ההצלחה הפוליטית בהגותו של ר' יצחק פולקר', *AJS Review*, 39 (2015), עמ' א-ג.

42 על ההבחנה בין הפילוסופים הדתיים לבין המתפלספים עיין גם עזר הדת (לעיל הערה 11), מאמר ד עמ' 155-156.

43 על חייו של אבן כספי ועל הגותו עיין: ח' כשר, 'יוסף אבן כספי כפרשן פילוסופי', עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ג; א' ראק, 'פרשנות המקרא שר' יוסף אבן כספי: דרכי הפרשנות ומהדורה מדעית מבוארת של המצורף לכסף', עבודת דוקטורט, בר-אילן תשס"ו; B. Mesch, *Studies in Josef Ibn Kaspi Fourteenth-Century Philosopher and Exegete*, Leiden 1975. על הביקורת שלו נגד המתפלספים עיין שם, עמ' 66-67; A. Sackson, *Josef Ibn Kaspi, Portrait of a Hebrew*.

ר' כספי עוסק בביקורת על המתפלספים בכמה מקומות בכתביו, שהמפורט שבהם הוא בספרו 'ספר המוסר':<sup>44</sup>

בני! שנים הנה קוראנו בתכונות בני הזמן מעמנו, בני! אל תלך בדרך אתם מנע רגלך מנתיבותם. המין האחד, המתפלספים מעמנו שלא שמשו כל צרכם הורסים בעיונם ופורצים בלמודם ומלעיגים על דברי חז"ל ומקלים במצות המעשיות ועושים ציורים לספורים בלתי ראויים, ואלו מזוייפים מתוכם, ומעידים עדות נאמנה על נפשם, שאינם יודעים ספרי החכמות שחבר ארסטו ותלמידיו...<sup>45</sup>

בדבריו של ר' כספי אנו רואים את אותה ההגדרה של המתפלסוף שראינו אצל ר' פולקר: המתפלספים לא למדו פילוסופיה בצורה מעמיקה. לימודיהם השטחיים בפילוסופיה גרמו להם, ככל הנראה, לכפור באמונות הבסיסיות של התורה, שבהן האמינו לפני לימודם. הרגשת השחרור מן האמונות התפלות לא באה אצלם עם ההעמקה הדרושה כדי לגלות את פשרה האמתי של הדת, שהיא הכרחית לקיום החברה, כפי שהעידו הפילוסופים הגדולים אריסטו ואפלטון בעצמם. השחרור מאמונות התפלות גרם להם הרגשה של עליונות, שעמה באו בזו גדול לדברי חז"ל ורפיון בקיום המצוות ("ומקלים במצות המעשיות"). קרי אצלם, כמו אצל המתפלספים שמתאר ר' פולקר, הזלזול בחז"ל בא בצוואת עם אי הקפדה על קיום המצוות. צריך להדגיש שאותם מתפלספים היו עדיין חלק מן הקהילה היהודית. לפיכך הם ככל הנראה בכל זאת הקפידו על מצוות מסוימות שחריגה מהן הייתה גורמת לדחיקתם המוחלטת מן הקהילה.<sup>46</sup> הם זלזלו במצוות מסוימות שסביר מאוד שלא כל הקהילה הקפידה עליהם. אך בניגוד לשאר בני הקהילה אצלם הזלזול היה מסיבות אידאולוגיות הקשורות בלימוד הפילוסופיה.

בהמשך הפרק ר' כספי קובע שאותם מתפלספים גורעים בהרבה מן הכת השנייה. כת החכמים העוסקים בלימוד גמרא ובזים למדעים ולפילוסופיה. הסיבה לכך היא שלפחות אלו עוסקים בדבר טוב והכרחי (אך פחות), לימוד הגמרא ופירושה שהוא הכרחי לשלומה של החברה זאת מכיוון שפסיקת ההלכה ושמירתה מובילות לתיקון הגוף (כולל המצב המוסרי והחברתי של האדם). לדיר, ברומה לעמדת הרמב"ם<sup>47</sup> ושאר הפילוסופים היהודים האבן רושדיים, שמירת המצוות מובילה לשלמות חברתית ומוסרית. מערכת המצוות שמה

Philosopher in Medieval Provence, Leiden 2017, pp. 24-61. על ביקורתו של ר' כספי כנגד

טענה שהפילוסופים אינם מקיימים מצוות עיין אצל כשר, שם, עמ' 34-35.

<sup>44</sup> על פי מהדורת לאסט, פרעסבורג תרס"ג. הוא גם דן במתפלספים כפירושו הראשון לקהלת פרק ג (עמ' 18-17 בהוצאתו של לאסט) ובפירושו לאתיקה של אריסטו תמורת הכסף: כתב יד. Wien NB 161 (Cat.

Schwarz) מיקרופילם מספר F 1305 בספריה הלאומית בירושלים, דף 7. על הקטע בפירושו למשלי עיין גם שולחן הכסף, מהדורת ח' כשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14-15; סאקסון (לעיל הערה 43).

<sup>45</sup> ספר המוסר, פרק יא, מהדורת פרעסבורג (לעיל הערה 44), עמ' 67. בהמשך ר' כספי מביא ציטוטים (מפוקפקים) מאריסטו ומאפלטון על כך שהאדם צריך לקיים את מצוות דתו ולהיות בעל דת. על הנושא הזה עיין גם ספר המוסר (שם), פרק א, עמ' 61.

<sup>46</sup> יכול להיות שחלק מן המתפלספים עשו גם את הצעד הזה. לכן ראינו אצל ר' פולקר שהם, או לכל הפחות חלקם, לא היו ממש חלק מן הקהילה היהודית.

<sup>47</sup> בעיקר מורה נבוכים פרקים ג כה-מח.

לה כמטרה עיקרית להילחם נגד תאוות האדם,<sup>48</sup> תאוות הגורמות לפגיעה חמורה באיכות חייו של האדם וביכולת להגיע לשלמות שכלית. ולזול בהלכה ובחכמים פוגע באותה מידה בתועלת החברתית של ההלכה.

## ר' משה מנרבוך

ר' משה מנרבוך (1300-1362) חי ופעל כפרובנס ובצפון ספרד. כתביו הרבים הם ברובם פירושים לכתבי קודש או לכתבים של פילוסופים אחרים כגון אבן רושד, אל-גזאלי והרמב"ם, וחלקם חיבורים עצמאיים.<sup>49</sup> רמ"ן עוסק במתפלספים בשני חיבורים: בפירושו למורה נבוכים<sup>50</sup> ובמאמר בשלמות הנפש.<sup>51</sup> בפירושו למורה הוא מביא הגדרה קצרה של המתפלספים:

...המתפלספים והם הבלתי שלמים בחכמה כשיראו בתורה שאינה מה שחשבוהו ולא עלו במדרגה העליונה מהעיון עד שישקפו בתורה מה שראוי שיושקף בו הרסו ולא הנהיגו נפשם בטבע הישר הנראה בנמצאות ושבו יותר חסרים מכל אנשים עד שבא בחכמה מום על אנשיה...<sup>52</sup>

כאן רמ"ן מתאר את מסלול כפירתם של המתפלספים. תחילה הם האמינו במה שכתוב בתורה לפי הפשט. לאחר מכן, בעקבות לימודיהם המדעיים (הלא שלמים)<sup>53</sup> הם הבינו שהתורה היא לא כפי מה שהם חשבו (קרי הפשט לא יכול להיות כפשוטו וגם נכון). אך בגלל שהם לא היו שלמים מספיק כדי להבין מה משמעותה האמתית של התורה<sup>54</sup> (קרי כדי לפרש אותה על פי הפילוסופיה האמתית), הם הגיעו לכפירה. בהמשך הוא מתאר שכפירתם התבטאה בכך שהם הפסיקו לקיים את מצוות הדת ולהתנהג כיושר. מן התיאור הקצר של רמ"ן אי אפשר לדעת אם הם הפסיקו לקיים מצוות מכוון שהם חשבו שהמצוות אינן

48 על כך עיין מורה נבוכים ג: לג.

49 על חייו וכתביו של רמ"ן עיין M. Hayoun, *La théologie et la philosophie de Moïse de Narbonne*, Paris; 1982, pp. 61-84; ג' הולצמן, 'תורת הנפש והשכל בהגותו של ר' משה נרבוני, על פי ביאוריו לכתבי אבן-רושד, אבן-טופיל, אבן-באג'ה ואל-גזאלי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ז, עמ' 1-24. על עמדותיו הפוליטיות של רמ"ן עיין י' שיפמן, 'על מספר סוגיות במשנתו המדינית של ר' משה נרבוני על פי פירושו ל"חי בן יקט'אן" לאבן טפיל', דעת, 60 (תשס"ז), עמ' 71-101; ג' הולצמן, 'ר' משה נרבוני על היחס בין היהדות לאסלאם', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 277-299. מהדורת רינה תר"ג (נדרס מחדש, ללא ציון שם מהדיר, בתוך: שלושה קדמוני מפרשי המורה, ירושלים תשכ"א).

51 המאמר בשלמות הנפש (מהדורת א' עברי, ירושלים תשל"ז). זה אחד התיכורים העצמאיים הבודדים פרי עטו של רמ"ן.

52 פירוש למורה נבוכים (לעיל הערה 50) א: סב (עמ' יב - יא:א). הציטוט הוא פרפרזה של פתיחת אבן רושד לפירושו על הפיזיקה (בתרגום לעברית).

53 על חוסר הרצינות של המתפלספים בלימודם עיין גם פירוש למורה נבוכים (לעיל הערה 50) א: עג, ב: ד.

54 על חוסר הבנתם של המתפלספים את התורה עיין גם פירוש למורה נבוכים במבוא של רמ"ן לפירושו, א: כא, ב: מז. בשני המקורות האלה רמ"ן מציין שהטעות של המתפלספים היא דווקא בהבנה של דברי התורה כמשלים באופן מוגזם.

מועילות או שהם איבדו את המוטיבציה בגלל איבוד האמונות הפשוטות שהיו להם קודם. סביר ביותר ששתי הסיבות התקיימו יחד.

בגלל שהם אינם מקיימים את המצוות, המתפלספים גרועים בהרבה מהאנשים שלא למדו חכמה כלל, מכון שאלו לפחות מתנהגים בהתאם לחוקי המצוות הישרים. אפשר לסכם שלדעת רמ"ן המתפלספים לא השיגו שום תוכן חיובי באמצעות חכמתם הלוקה בחסר. הם כפרו במצוות בעקבות חכמתם בלי להגיע לשום התקדמות מבחינת ההתקרבות לאמת הפילוסופית. לפיכך הם הגרועים מכל האנשים, כמובן מן הפילוסופים הדתיים, המפרשים את התורה על פי האמת הפילוסופית ומקיימים את המצוות. אך הם גרועים גם מפשרי העם שאינם מבינים את האמת ברם מתנהגים כיושר על פי מצוות התורה. רמ"ן מסכם את הפסקה בקביעה, שאצל המתפלספים, החכמה היא מום ולא מעלה. בתחילת ספרו 'מאמר בשלמות הנפש', רמ"ן מביא דעה קיצונית אף יותר של המתפלספים:

...<sup>55</sup> וראוי לאדם להסתיר פניו כי השם ית' אין ראוי שיתואר כי אם בשלילה. ובאמת כי הנו הענין כן הוא, אמנם המתפלספים מאנשי זמננו כבר לקחו בזה במוחלט עד ששמוהו מכלל העדר, והם לא הרגישו ית' האל מזה. ויצילך מהשגיאה הגדולה הזאת אשר לא שצרו בה ויביאך בענין השלילה בו בשיעור הראוי.<sup>56</sup>

בתחילת הפסקה רמ"ן מזכיר את שיטת תוארי השלילה של הרמב"ם.<sup>57</sup> רמ"ן מסכים עם הרמב"ם שיש לתאר את האל רק בתוארי שלילה.<sup>58</sup> לאחר מכן רמ"ן מביא את עמדותיהם של המתפלספים. הם הלכו רחוק מדי עם נושא תוארי השלילה ושללו את עצם קיומו של האל. העמדה הקיצונית שרמ"ן מתאר כאן היא דבר חריג במיוחד בימי הביניים, גם אצל הוגים רציונליים קיצוניים. אותם מתפלספים לא רק שללו את קיום המצוות, בגלל חוסר הבנתם החברתית, וכן את הנבואה, את ההשגחה, את הגמול ואמונות אחרות, בגלל חוסר יכולתם להגדיר אותן בצורה פילוסופית. הם הגדילו לעשות ושללו את עצם קיומו של האל. אפשר לסכם שאצל רמ"ן המתפלספים דומים למדי למה שראינו אצל ר' פולקר ואצל ר' כספי. לשיטתם של הפילוסופים היהודים, המתפלספים הם אנשים שלמדו חכמה כשטחיות, ובעיקר לא הבינו את התועלת החברתית הנעוצה בקיומן של המצוות המעשיות ואת החכמה החינוכית הקיימת במדרשי חז"ל. בגלל עיסוקיהם בחכמה הם כפרו בדת והפסיקו

<sup>55</sup> רמ"ן עוסק כאן בפירוש מעמד הר סיני.

<sup>56</sup> מאמר בשלמות הנפש (לעיל הערה 51), הקדמה, עמ' 1.

<sup>57</sup> על תפיסת הרמב"ם בנושא תוארי השלילה עיי' D. Kaufmann, *Geschichte der Attributenlehre in der Jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Saadja bis Maimuni*, Gotha 1872; H. A. Wolfson, 'Maimonides and Gersonides on Divine Attributes as Ambiguous Terms', M. Davis (ed.), *M. M. Kaplan Jubilee Volume*, New York 1953, pp. 515-530; Idem, 'The Aristotelian Predicables and Maimonides' Division of Attributes', I. Davidson (ed.), *Essays and Studies in Memory of L. R. Miller*, New York 1938, pp. 201-234; Idem, 'Maimonides on Negative Attributes', S. Liberman, S. Zeitlin, S. Spiegel, A. Marx (eds.), *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, pp. 411-446.

<sup>58</sup> על תוארי הפעולה הוא אינו מדבר כאן. על תוארי הפעולה בשיטתו של הרמב"ם עיי' בין השאר מורה נבוכים א: נד. בהמשך הפסקה רמ"ן מסביר מה בדיוק צריך לשלול מן האל – ההידמות לברואים.

לקיים מצוות. רמ"ן אינו מדבר במפורש על חוסר הבנה בפילוסופיה המעשית, כפי שעשו ר' פולקר והרמב"ם. אך מן הביקורת שלו אפשר לראות שהוא היה מסכים עם הגדרה זו. נקודה שרמ"ן הוסיף לנו היא קיומו של פלג בקרב המתפלספים השולל את עצם קיומו של האל. אפשר לסכם ששלושת ההוגים שראינו מסכימים על קיומו של זרם יהודי בספרד<sup>59</sup> המזלזל בחז"ל ובקיום מצוות מסיבות אידאולוגיות שמקורן בפילוסופיה. העובדה ששלושת ההוגים האלו מזכירים אותם, ככל הנראה ללא קשר אחד עם רעהו, ומבדילים בין המתפלספים לבין הפילוסופים הדתיים, יכולה לדעתי להצביע על קיומו של זרם כזה. הסבירות שהפילוסופים הדתיים (קרי הפילוסופים הרדיקלים הדוגלים בקיום מצוות) יצביעו על זרם פילוסופי לא דתי שלא היה קיים מבוטלת. זאת מכיוון שהמצאה כזו הייתה פוגעת במאמציהם להפוך את הפילוסופיה ללגיטימית בעיני כמה שיותר יהודים. לכן הפילוסופים הרדיקליים הצביעו על זרם נבדל של מתפלספים, והזכירו אותם בכינוי שונה, כדי להבדיל את עצמם מן האנשים המזלזלים בחז"ל ובקיום מצוות בגלל אידאולוגיה פילוסופית, אנשים שקוראים ידעו עליהם מן המציאות הקיימת בספרד במאה ה-14. אנשי הזרם הזה לא כתבו ספרים בגלל שהם לא היו פילוסופים מעמיקים או שלא היה להם עניין בהפצת עמדתם ולכן ניתן לדעת עליהם רק מדבריהם של יריביהם – הפילוסופים הדתיים.

### אחרית דבר: התנצרותם של המתפלספים

קיומם של המתפלספים היהודים מוגבל מאוד בזמן ובמקום. הם מוזכרים רק בספרד (ואולי גם בפרובנס) במאה ה-14. לפני כן המלה 'מתפלספים' מובנת במשמעות המלולית, וגם לאחר מכן מלה זו חוזרת למשמעותה המלולית – אנשים העוסקים בפילוסופיה,<sup>60</sup> וכבר איננה מסמלת קבוצה ייחודית שהפילוסופיה גרמה להתרופפות המחויבות שלה למצוות. לדעתי עובדה זו מצביעה על כך שאותו זרם נעלם בשולי המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15. אפשר להסביר את התופעה אם לוקחים בחשבון את הנתונים ההיסטוריים על יהדות ספרד בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15. בין 1391 ל 1414 המירו את דתם חלק ניכר מיהודי ספרד.<sup>61</sup> המרה זו נעשתה מסיבות שונות כגון פרעות,<sup>62</sup> וויכוחים,<sup>63</sup> גזרות, חוקים

59 העובדה שדווקא ר' לוי בן אברהם, כמו גם ר' נסים ממרסיי, אינם מזכירים קבוצה נבדלת של מתפלספים מראה, אולי, שקבוצה כזו הייתה קיימת בספרד אך לא בפרובנס. ר' לוי ור' נסים מעולם לא יצאו מפרובנס. בניגוד לכך ר' פולקר היה כל חייו בספרד, ור' כספי ורמ"ן אמנם היו מפרובנס, אך חיו זמן רב על אדמת ספרד.

60 צריך לציין שגם פילוסופים יהודים מאוחרים יותר כמו ר' אליה דל מדיגו משתמשים במילה "מתפלספים" במשמעותה המלולית. על כך עיין הערה 11.

61 "בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 285-63; "קפלן, בין יהודים לנוצרים, כרך ה, יחידה 10: האנוסים, תל אביב תשנ"ח, עמ' 217-191; B. Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*, New York 1995, pp. 68-129; N. Roth, *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*, Madison 2002; על האווירה התרבותית בקרב הקהילה היהודית בספרד עיין E. Lawee, 'Sephardic Intellectuals: Challenges and Creativity (1391-1492)', J. Ray (ed.), *The Jew in Medieval Iberia*, Boston 2012, pp. 352-494.

62 על פרעות קנ"א עיין ר' בן-שלום, 'קידוש השם ומרטירולוגיה יהודית באראגון ובקסטיליה בשנת קנ"א (1391): בין ספרד לאשכנז', חרביץ, ע (תשס"א), עמ' 282-227. הוא טען, בצורה משכנעת, שמקרי

אנטי יהודיים והטפה מסיונרית.<sup>64</sup> מאוד סביר שאנשים שכבר מקודם היו עם רגל מחוץ לקהילה היהודית בעקבות זלזולם בחז"ל ובקיום מצוות היו מבין אלה, הרבים מאוד, שהמירו. אי אפשר כמובן להגיד שכולם המירו. ההמרה הייתה פרי החלטה מורכבת שכללה גם מאפיינים אישיים רבים מאוד. בנוסף המרת הדת לא פסחה על אף אחד מן הציבורים ביהדות ספרד כולל שמרנים דתיים, מקובלים וממשיכי דרכו של הרמב"ם, ולא התייחדה לאנשים בעלי נטייה פילוסופית כלשהי.<sup>65</sup> אך עם זאת סביר שאנשים שלא קיימו מצוות נטו להמיר את דתם באחוזים מסיביים יותר.<sup>66</sup> אם נניח כך, נוכל לשער שההמרה ההמונית, שפגעה בכלל הציבורים היהודים, חיסלה לחלוטין את המתפלספים כזרם יהודי. עובדה זו יכולה במידה מסוימת גם להסביר למה הוגים שמרנים (ובעקבותיהם גם חוקרים מודרניים) מאשימים את הפילוסופיה באחריות להמרת יהדות ספרד.<sup>67</sup> כאן אנו שוב רואים

קידוש השם בספרד היו רבים יותר מאשר מה שהיה מקובל לחשוב. על הנושא הזה עיין מחלקת גרוס-בן-שלום, מרטינולוגיה יהודית והמרות דת בספרד ובאשכנז בימי הביניים: הערכת 'הערכה מחודשת', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 269-300.

63 על וויכוח טורטוזה עיין ר' בן שלום, 'ויכוח טורטוזה, ויסנטי פרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן', ציון, נו, א (תשנ"א), עמ' 45-21. F. Talmage, 'Trauma at Tortosa: the Testimony of A.P. Lopez, *La disputa de Tortosa: Estudio histórico-crítico-doctrinal*, Madrid 1957; M. Orfali, 'Jeronimo de Santa Fe y la polémica cristiana contra el Talmud', *Anuario di studi ebraici*, 10 (1980-1984), pp. 157-178.

64 L. Carolina, 'El Adversario del profeta: Estrategias discursivas de conversión de los judíos y reforma de costumbres en un sermón de Vicente Ferrer', *Bulletin Hispanique*, 114, 2 (2012), pp. 823-838; R. Vidal Doval, 'Predicacion y Persuasion: Vincent Ferrer en Castiella 1411-1412', *Revista de Poetica medieval*, 24 (2010), pp. 225-243.

65 S. Sadik, 'When Maimonideans and Kabbalists Convert to Christianity', *Jewish Studies Quarterly* 24 (2017), pp. 145-167. Y. Schwartz, 'Images of Revelation and Spaces of Knowledge, The Jew, the Christian and the Christian-Jew: Jewish Apostates as Cultural Mediators in Medieval Spain', A. Fidora and M. Tischlereds (eds.), *Christian North: Moslem South*, Munster 2011, pp. 267-287.

66 על ביקורתם של המומרים על קיום המצוות ועל כך שזאת אחת הנקודות הבולטות שבהן כל הרבנים המומרים מסכימים עיין S. Sadik, 'The Political Difference of the Ideological Conversos from Judaism', *Judaica*, 72 (2016), pp. 185-202.

67 לדוגמא ר' יוסף הכהן, מחברו של עמק הבכא (קראקוב 1895). דוגמא מוקדמת יותר היא רבי יוסף חיון, על גישתו עיין 'אליצור', שיטתו הפרשנית של ר' יוסף חיון בפירושו למקרא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשע"ה, על הנושא הזה עיין בעיקר עמ' 4-11, 226-397. צריך לציין שהביקורת הזו פחות מהימנה מדבריהם של הפילוסופים היהודים על הרדיקליים שבהם. השמרנים בסך הכל מאשימים את אויביהם הפנימיים בכל הצרות שקרו לאומה, דבר נפוץ ומובן ביותר. בניגוד לכך הפילוסופים הדתיים מודים שישנו פוטנציאל לכפירה בפילוסופיה שבה הם עצמם מאמינים. על גישה כזו במחקר עיין בער (לעיל הערה 61), עמ' 307-380; M. Galtzer, 'Pablo de Santa Maria on the Events of 1391', S. Almog (ed.), *Antisemitism through the Ages*, translated by Nathan H. Reisner, Oxford 1988, pp. 127-138. נגד עמדה זו עיין ח"ה בן-ששון, דור גולי ספרד על עצמו: רצף ותמורה, תל-אביב 1984, שם בעמ' 232-238, חוקר זה תולה את ההמרה דווקא בגישתם המיסטית של יהודי ספרד שקירבה אותם אל הנצרות. צריך לציין שגם חוקר זה נוטה להפשטה והוא מביא שורה

שהשמרנים לא הבחינו בין הפילוסופים הדתיים, הדוגלים בקיום מצוות, לבין המתפלספים. דווקא הפילוסופים הדתיים היו חלק מראש החץ של ההנהגה היהודית נגד ההמרה והמשיכו להיות חלק מן ההגות היהודית גם לאחר ההמרה ההמונית בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15,<sup>68</sup> בניגוד לכך המתפלספים המירו לנצרות די בקלות, וככל הנראה הפכו מיהודים שאינם מאמינים לנוצרים שאינם מאמינים.

## Abstract

In this article I will analyze the views of three Jewish philosophers of the fourteenth century regarding the Jewish “philosophists” (*mitpalefim*). We will see that according to these philosophers, there was a rising movement of Jews who did not observe Jewish law (*halakhah*) for ideological reasons. These philosophists studied Aristotelian philosophy and concluded that both the traditional explanations of the commandments and the Aristotelian-Maimonidean ones were incorrect. They did not believe that the commandments had any political or social value, due to the Jewish philosophers’ lack of proof for the contention that the practice of Jewish law led to social rewards.

We will see that the Jewish philosophers were the only ones to mention this trend of non-religious Jewish philosophers because Jewish traditionalists did not distinguish between the Jewish philosopher and the philosophist. We will also suggest that the philosophists likely chose to convert to Christianity by the end of the fourteenth century, which explains why we no longer hear of them by the fifteenth century.

של מומרים בעלי רקע קבלי (ובראש אבנר מבורגוס ויהושע הלורקי) כאשר ההשפעה של הקבלה עליהם, לכל הפחות יש לומר שאינה ברורה ומוטלת בספק. על הנושא של היחס של אבנר לקבלה עיין ש' צדיק, 'האם ר' אבנר הוא אבנר מבורגוס?', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 331-348. סיכום טוב של העמדות השונות במחקר בנושא הזה נמצא בביקורת ספר של ר' בן-שלום על ספרו של ד' שוורץ "ישן בקנקן חדש", ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 235-242.

68 על כך שהפילוסופים היהודים הידועים לא המירו כלל, ואף עשו מאמצים פולמוסיים כדי להתנגד להמרות דת עיין D. J. Lasker, 'Averroistic Trends in Jewish-Christian Polemics in the Late Middle Ages', *Speculum*, 55 (1980), pp. 294-304; S. Sadik, 'La différence entre Judaïsme et Christianisme selon deux averroistes juifs espagnols', *Viator*, 47 (2016), pp. 191-204.